

МАГАЗИНИ «ТОГРСИНУ» У ДЖЕРЕЛАХ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ СВІДКІВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Р. Л. Молдавський

Національний музей Голодомору-геноциду

mold1@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6893-6620>

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 рр.; «Торгсин»; джерела особового походження; усна історія; свідчення очевидців; повсякденність; дорожочинності; виживання; радянська торгівля; колективна пам'ять.

У статті досліджено функціонування мережі магазинів «Торгсин» в Україні у 1932–1933 рр. крізь призму джерел особового походження – усних свідчень очевидців Голодомору, спогадів та інтерв'ю. Проаналізовано обізнаність населення про «Торгсини», особливості їх територіального розміщення, асортимент товарів, цінову політику та практики обміну дорожочинних речей на продукти харчування. Особливу увагу приділено індивідуальному досвіду відвідувачів магазинів, втраті родинних реліквій, морально-психологічним переживанням голодуючих і страху перед переслідуваннями з боку органів державної безпеки. Встановлено, що для більшості селян «Торгсини» залишалися малодоступними через відсутність коштовностей та розташування переважно в містах і районних центрах. Водночас у свідченнях очевидців ці магазини постають як простір різкого контрасту між достатком товарів за вітринами та масовим голодом за їх межами. «Торгсин» розглянуто одночасно як засіб порятунку окремих родин і як механізм вилучення останніх матеріальних та духовних цінностей населення. Зроблено висновок, що джерела особового походження суттєво доповнюють офіційні та статистичні матеріали, розкриваючи людський вимір функціонування «Торгсину» та його місце в колективній пам'яті про Голодомор.

«TORGSYN» STORES IN PERSONAL ACCOUNTS OF WITNESSES TO THE HOLODOMOR OF 1932–1933

R. L. Moldavskyi

National Museum of the Holodomor-Genocide

Keywords: Holodomor of 1932–1933; Torgsyn; sources of personal origin; oral history; eyewitness testimonies; everyday life; valuables; survival; Soviet trade; collective memory.

The article examines the functioning of the Torgsyn store network in Ukraine in 1932–1933 through the lens of sources of personal origin, including oral testimonies of Holodomor survivors, memoirs, and interviews. It analyzes public awareness of Torgsyn stores, the specifics of their territorial distribution, the range of goods available, pricing policies, and the practices of exchanging valuables for food. Particular attention is paid to the individual experiences of store visitors, the loss of family heirlooms, the moral and psychological suffering of starving people, and their fear of persecution by state security agencies. The study establishes that, for the majority of peasants, Torgsyn stores remained largely inaccessible because they possessed few valuables and the stores were located primarily in cities and district centers. At the same time, eyewitness testimonies portray these stores as spaces of stark contrast between the abundance of goods displayed behind shop windows and the mass starvation outside them. Torgsyn is interpreted simultaneously as a means of saving individual families and as a mechanism for extracting the population's last material and spiritual possessions. The article concludes that sources of personal origin substantially complement official and statistical materials by revealing the human dimension of Torgsyn's operation and its place in the collective memory of the Holodomor.

Голодомор 1932–1933 рр., влаштований сталінським режимом в Україні, забрав життя мільйонів людей. Геноцидний характер Голодомору підтверджує й той факт, що партійні активісти та місцеві виконавці реквізували не лише встановлене за нормою зерно, а й інші продукти, особисті речі, нищили сільськогосподарський інвентар, зокрема, жорна, щоб унеможливити виживання селян. У 1932–1933 рр. село стало епіцентром голоду. Проте в містах голодне лихо відчувалося з неймовірною силою. Міста України змінилися до невпізнання: навали голодних селян, вмираючі безпритульні та жебраки на вулицях, ватаги підлітків-вуркоганів, довжелезні черги за хлібом, що складалися з виснажених голодом людей.

На тлі голоду, болю, людських страждань та відсутності їжі будь де, різким контрастом виступали магазини «Торгсин». Створена у 1930 р. мережа магазинів «розквітла», саме у 1932–1933 роках страшного злочину проти українського народу. Поліції магазинів, забиті різноманітними продуктами харчування та делікатесами (переважно у великих містах) змушували людей за безцінь віддавати останні коштовні речі, отримані у спадок або зароблені важкою працею. Для голодуючих, багатий асортимент «Торгсинів» лише підтверджував їх думки щодо штучно спровокованого Кремлем голоду, який був спрямований на виморення та упокорення українського народу.

Мета статті – проаналізувати особливості функціонування мережі магазинів «Торгсин» за джерелами особового походження.

Історіографія «Торгсину» в Україні сформувалася на перетині досліджень соціально-економічної політики радянської держави, історії Голодомору 1932–1933 рр. та студій повсякденного життя населення в умовах голоду. Водночас питання відображення «Торгсину» в джерелах особового походження потребує окремого розгляду, оскільки передбачає не лише реконструкцію діяльності торговельної мережі, а й аналіз індивідуального досвіду, родинної пам'яті та способів осмислення пережитої трагедії.

Важливе місце у вивченні історії Торгсину посідають праці В. Марочка¹ та М. Гороха², присвячені

діяльності цієї торговельної системи та її ролі в житті українського селянства під час голоду. Дослідження В. Танасюк розглядає функціонування Торгсину в Україні у 1931–1935 рр., зосереджуючись на організаційних та економічних механізмах залучення коштовностей і валютних цінностей населення³. Окремий аспект проблеми представлений у праці Ігоря Шуйського, який дослідив образ Торгсину в художніх творах українських письменників⁴. Ці студії створюють історичне й соціально-економічне підґрунтя для аналізу індивідуальних свідчень про відвідування магазинів, обмін родинних реліквій на продукти та пов'язані з цим переживання.

Методологічне значення для дослідження мають праці Тетяни Боряк, присвячені джерелам особового походження та усній історії Голодомору. Авторка обґрунтовує значення особових джерел для реконструкції подій, які не завжди повно відображені в офіційній документації, а також наголошує на необхідності врахування обставин формування, записування та публікації свідчень⁵. Її дослідження дають змогу розглядати спогади про Торгсин не лише як повідомлення про конкретні події, а і як наративи, сформовані індивідуальним досвідом, пізнішими оцінками та родинною пам'яттю.

Отже, наявна історіографія висвітлює економічні механізми діяльності Торгсину, його місце в історії Голодомору та відображення в літературі, а також розробляє методологію використання усно-історичних джерел. Водночас спеціальний аналіз образу магазину Торгсину в джерелах особового походження, як простору обміну, виживання, втрати родинних цінностей і переживання голоду становить перспективний напрям подальшого дослідження.

У нашій статті ми охарактеризуємо систему торгсинівської торгівлі за споминами очевидців. Джерела особового походження, хоча й несуть

(1931–1936). Київ: HREC-PRESS, 2020.

³ Танасюк В. Л. Голодомор і «Торгсин»: джерела доходу торговельної мережі 1932–1933 рр. *Український селянин*. 2020. Випуск 1–2. С. 42–47.

⁴ Шуйський І. Всеукраїнська система Торгсин на Харківщині: створення і функціонування (1931–1936 рр.). URL: <https://file.lib.in.ua/pdf/shuiskyi-ihor-vseukrainska-systema-torhsyn-na-kharkivschyni-stvorennia-ta-funktsionuvannia-19311936-rr.pdf>. Дата звернення: 24.03.2024.

⁵ Боряк Т. Усна історія Голодомору: до питання про інтерпретацію історичного джерела. 2020. *Рукописна та наукова спадщина України*. Вип. 26. С. 276–290; Боряк Т. «Запиши, що голод був штучний»: джерела особового походження про Голодомор в Україні 1932–1933. 2023. *Genocidas ir rezistencija*. № 1. (53). Р. 164–184.

¹ Марочко В. Торгсин: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933). *Український історичний журнал*. 2003. Вип. 3. С. 90–103.; Марочко В. Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 рр. *Український історик*. 2008. № 3–4. С. 194–209.; Марочко В. Торгсини Києва: хліб за золото. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: місто Київ* / відп. ред. В. Марочко. Київ: Фенікс, 2008. С. 58–65.

² Горох М. Золото – державі! Торгсин у радянській Україні

певний суб'єктивізм, проте у повній мірі розкривають не лише зовнішні характеристики торгсінів, а й демонструють контраверсії ставлення до них людей, для яких торгсини ставали й осередками порятунку поодиноких сімей й місцем втрати найцінніших родинних речей.

Зі згортанням непу в СРСР товарно-грошові відносини мінімізувалися, внаслідок податкового тиску на приватних торговців та дрібних виробників, стрімко скорочувався обсяг внутрішньої торгівлі. Запровадження карткової системи забезпечення продуктами у 1928 р. в УСРР (а з 1929 р. – у загальносоюзному масштабі) призвело до нормованого розподілу та ієрархії тих, хто отоварювався за картками. Пріоритет у забезпеченні мали партійна номенклатура, органи ДПУ, працівники оборонних підприємств. Карткова система буквально відсікала селян від можливості отоварювання, оскільки селяни не мали карток, а продовольство та необхідні промислові речі вони отримували на трудовні. Система оплати трудовнів для селян відрізнялася крайньою непрозорістю та диференціацією. Зокрема, на Чернігівщині, колгоспниці, що працювали у дитячих яслах на керівних посадах, отримували 0,75–1,25 трудовні (в залежності від стажу роботи та кількості дітей у закладі); няні, кухарки-прибиральниці (це була одна посада) могли розраховувати на 0,5–0,75 трудовні⁶.

Одночасно із нормованою системою забезпечення людей продуктами та промисловими товарами, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. продовжувала діяти напівлегальна комерційна торгівля у формі базарів. Якщо організувати відмову від грошових відносин на внутрішньому ринку в умовах тоталітарної держави було цілком реальним, то на зовнішньому ринку, жодні ідеологічні аргументи СРСР не діяли. Здійснення міждержавних торговельних операцій було можливим лише з використанням конвертованої валюти. Для СРСР, який торпедував авантюрний план надіндустріалізації, закупівля іноземного обладнання була конче необхідною, а для цього, насамперед, мав бути конвертований валютний резерв. Саме з цією метою, влітку 1930 р. Наркоматом торгівлі СРСР створив систему магазинів «Торгсінів» (торгівля з іноземцями), яка була покликана «мобілізувати» (а, по суті, «викачувати») валюту у іноземних спеціалістів, інтуристів, моряків й інших категорій громадян, у розпорядженні яких були або іноземні гроші або побутові дорогоцінні метали. У зв'язку з індустріалізацією, до СРСР прибувала певна кіль-

кість іноземних спеціалістів, інженерів, які надавали консультації місцевим фахівцям. Іноземці в СРСР отримували продовольчі картки, але мали й валюту, за яку могли придбати дефіцитні товари у «торгсінівській» мережі. У березні 1931 р. з ініціативи директора московського універмагу Є. Курлянда, «Торгсини» перейшли на новий формат роботи: дефіцитні товари обмінювалися на побутове золото громадян СРСР, а за кілька місяців того ж року наркомат фінансів СРСР дозволив валютні перекази з інших країн для радянських громадян. За кордоном також існували «Тогсини» й вони були єдиним легальним способом переказу валюти в СРСР. У роки Голодомору приватні особи чи організації отримали право купувати валютні сертифікати для окремих радянських громадян, які отримувач потім міг обміняти в магазині «Торгсину»⁷.

В УСРР мережа «Торгсінів» розпочала свою діяльність з серпня 1931 р., з заснування Харківської контори⁸. У роки Голодомору 1932–1933 рр. магазини мережі перетворилися на інструмент викачування з голодних людей останніх цінностей.

Мережа «Торгсінів» досить швидко ширилася Україною. Вони створювалися у Києві, Харкові, Полтаві, Сумах, Чернігові, та у невеликих населених пунктах – Конотопі, Гадячі, Прилуках, Миргороді, Бердянську, Токмаку, Маріуполі та ін.

Як зазначали свідки Голодомору, магазини були у містах, а у селах та райцентрах про ці магазини знали небагато: лише те, що там за золото можна було купити буханець хліба. Інтерв'ю зі свідками Голодомору свідчать про те, що люди знали про існування торгсінів, проте для багатьох селян вони були майже недоступними: золота у селян було мало та й розташовувалися торгсини, переважно, у містах. У невеликих селах очевидці згадували про невеликі крамниці з порожніми полицями⁹. Певна частина свідків взагалі ніколи

⁷ Торгсин. *Глосарій Голодомору* / Авт. кол.: Д. Байкеніч, А. Козицький, О. Мовчан, Н. Романець, І. Шугальова. Упорядник Н. Романець. Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», 2024. 212 с. С 176–179.; *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с. С. 289.

⁸ Марочко В. Торгсин. *Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні* / Вступ. слово Є. Нищука; Передмова, авторський текст В. Марочка. Міністерство культури України; Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Дрогобич: «Коло», 2018. 576 с. С. 432–432.

⁹ Свідчення анонімного оповідача (Інтерв'ю SW87), 1923 р.н.

⁶ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. П 889. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 94.

не чула такої назви. У якості вибірки нами були використано свідчення зібрані командою Національного музею Голодомору-геноциду у рамках проекту «Мозаїка історії» у 2020–2021 рр. З 64 респондентів, які були двадцятих років народження, і яким було поставлено запитання щодо магазинів «Торсин», лише 22 відповіли схвально, повідомивши, що їх родина користувалася послугами цієї контори, чи, принаймні, що вони чули про ці магазини. Такі, результати обізнаності про мережу магазинів досить часто засвідчує не лише про відсутність користування послугами «Торгсину» конкретної родини, а й, насамперед, залежить від віку респондента (року народження) та місця проживання. Чим старше був респондент на момент Голодомору, тим частіше зустрічаються свідчення чи згадування про магазини «Торгсину».

У контексті магазинів мережі «Торгсин» цікавим є згадування свідків про комерційні магазини, де продавали так званий комерційний хліб. За свідченнями черги за цим комерційним хлібом шикувалися у кількості метрів та часто опережували навколишні квартали¹⁰. Зазвичай люди були змушені простоювати в них по кілька годин¹¹. Незважаючи на те, що магазини «Торгсину» були лише для людей, що мали у своєму розпорядженні дорогі речі, інформація про них зустрічається частіше ніж про комерційні магазини, де хліб можна було придбати за радянські карбованці.

З певною іронією свідки згадують, що магазини мережі були створені для торгівлі з іноземцями та

залюбки описують реальних клієнтів мережі. Так у своїх споминах історик Михайло Френкін писав, що хоча магазини й вважалися такими, що торгували з іноземцями, але іноземців там майже не було, а черги вишиковувалися з голодних українських селян та місцевого населення¹². Більш яскраво цю обставину описував у своїх споминах киянин Лавро Нечипоренко: «Чимало різного люду товпилося біля вітрин отих «Торгсинів»... Переважна більшість «іноземців», які заходили в магазини, були обшарпані й виснажені люди з села... Найчастіше «іноземці» брали якісь дешеві крупи, пшоно і, затиснувши під пахвою торбу, прямували до виходу з блиском надії в очах і з тиснутим серцем від болю»¹³.

Навколо торгсинів постійно чергували загони міліції, які розганяли голодних людей та слідкували, хто заходить до магазину¹⁴. Свідок Голодомору, на умовах анонімності, даючи інтерв'ю Дж. Мейсу, згадувала, що її мати цілими днями стояла у черзі до «Торгсину», сподіваючись, що їй щось вдасться купити. Всім, хто стояв у черзі, видавалися номерки, але спекулянти завжди були першими¹⁵.

Ще одним моментом на якому наголошує більшість свідків, що у родині не було цінних речей, а лише хрестики та мамині сережки¹⁶.

Згадуваний вже Лавро Нечипоренко так описував що несли люди до «Торгсинів»: «Несли золоті

хут. Степ Хрещатий Смілянського району Сумської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 271–275. С. 275.

¹⁰ Свідчення анонімого оповідача (Інтерв'ю SW68), 1918 р.н. Харківська область. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 64–68. С. 65; Свідчення Йосипенко Ольги (Інтерв'ю SW72), 1918 р.н. с. Гапонівка Лохвицького району Полтавської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 100–113. С. 109.

¹¹ Свідчення Логан Варвари (Інтерв'ю SW85), 1915 р.н., с. Протасівка Смілянського району Сумської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 251–264. С. 259.

¹² Свідчення Френкіна Михайла (Інтерв'ю LH57), 1906 р.н. в роки Голодомору проживав у Житомирській області та у Києві. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 814 с. С. 58–68. С. 59.

¹³ Нечипоренко Л. 33-й рік [Текст]: спогади / Упорядники: Молдавський Р. Шугальова І., Тесленко Л. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2023. – 264 с., іл. С. 140.

¹⁴ Свідчення Буртнянського Федора (Інтерв'ю SW93), 1912 р.н., с. Бурти Новомиргородського району Кіровоградської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 343–359. С. 354.

¹⁵ Свідчення анонімого оповідача (Інтерв'ю Misc01), 1914 р.н., м. Харків. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 703–706. С. 706.

¹⁶ Свідчення Ольги Йосипенко, 1918 р.н. (Інтерв'ю SW72) с. Гапонівка Лохвицького району Полтавської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 100–113. С. 109.

й срібні хрестики, що колись подарував хрещений батько чи старенька бабуся принесла з Києва від мощей св. Варвари, коли ходила на прощу; обручки, з якими брався колись шлюб і які символізували вірність та любов подружжя молодого; сережки даровані милим чи куплені на зароблені тяжкою працею гроші»¹⁷. Анонімна оповідачка розповідала в інтерв'ю Дж. Мейсу: «...я зняла хрест свій і витягла сережки й якісь ще гроші були давні срібні, 25 копійок були срібні і полтинники були, по 50 копійок. І ложечка ще була срібна. І був перстень. І мама моя то все взяла й поїхали в Миргород у торгсин щось вимінати»¹⁸. Михайло Френкін згадував, що до торгсинів несли не лише особисті речі, а й ритуальні, зокрема, євреї здавали свічники. Барбара Діберт згадувала, як її чоловік приніс пакунок із їжею з торгзину, а на її здивований погляд, він відреагував посмішкою: «...він відкрив рота, і я побачила, що замість золотих пломб у нього стояли сталеві»¹⁹.

Голод змусив селян й мешканців міст нести до торгсинів все, що було цінного у родинах. Лише у поодиноких сім'ях були задовільні статки. Як, наприклад, свідок Голодомору, що давала інтерв'ю Дж. Мейсу на умовах анонімності, згадувала, що у її матері було золото й завдяки цим дорогоцінним речам їх родині вдалося вижити²⁰, обмінюючи родинні скарби у торгсині Києва. Проте, більшість голодуючих в УСРР, якщо й мали дорогоцінності, то це були натільні хрестики, обручки, сережки, столове срібло (ложки, сервізи, свічники). Свідок подій Валентина Законів з Києва, згадувала,

що її мати віднесла до торгсину спочатку свої каблучки, а згодом – хрестик щойно померлого маленького сина²¹. Селяни, щоб врятуватися від голоду відносили до торгсинів прикраси рідних, що померли²². Батьки, якщо мали навіть скудні цінності, намагалися вимінати у торгсинах хоч якоїсь їжі, щоб нагодувати дітей²³. Коли запаси срібних та золотих речей вже закінчилися, селяни з відчаю, іноді вдавалися до пограбування могил. Анонімні оповідачі, розповідали Дж. Мейсу, що у Київській²⁴, Полтавській²⁵ областях траплялися випадки розкопування могил: вночі були розкопано декілька могил, зокрема ті, де поховані священники або заможні люди, бо ходили чутки, що у небіжчиків ховали з цінними речами, у тому числі з хрестиками.

Не менш часто у свідченнях зустрічається інформація щодо якості продуктів та непомірних цін у магазинах мережі.

Так за споминами інженера Джеррі Бермана, він придбав хліб у торгсині Луганська, після того, як втратив хлібні картки²⁶. Дж. Берман зауважував,

²¹ Свідчення Законів Валентини (Інтерв'ю SW57), 1924 р.н., м. Київ. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 814 с. С. 773–783. С. 776.

²² Свідчення анонімною оповідачки (Інтерв'ю SW98), 1906 р.н., м. Вільнянськ Дніпропетровської (нині Запорізької) області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 394–404. С. 402–403.

²³ Свідчення Чеснійша Олени (Інтерв'ю UFRC22), 1926 р.н., Дарницький район Київської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 635–639. С. 636.

²⁴ Свідчення анонімного оповідача (Інтерв'ю SW34), 1922 р.н., с. Ставище Київської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 814 с. С. 469–474. С. 472.

²⁵ Свідчення анонімною оповідачки (Інтерв'ю LH13), 1906 р.н. Великобагачанський район Полтавської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 269–284. С. 284.

²⁶ Гринько Я., Курганська І., Молдавський Р., Шугальова І. Листи з Донбасу 30-х років: що побачив інженер-іноземець

¹⁷ Нечипоренко Л. 33-й рік [Текст]: спогади / Упорядники: Молдавський Р. Шугальова І., Тесленко Л. – Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2023. 264 с., іл. С. 140.

¹⁸ Свідчення анонімною оповідачки (Інтерв'ю LH13), 1906 р.н., Великобагачанський район Полтавської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с. С. 318–334. С. 329.

¹⁹ Короткий виклад громадських слухань. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с. С. 238–275. С. 260.

²⁰ Свідчення анонімного оповідача (Інтерв'ю SW75), 1912 р.н. м. Київ. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 148–159. С. 153.

що продукти в торгсині були посередньої якості, а от ціни – вище за світові. Інший очевидець подій – історик Михайло Френкін, який у 1932–1933 рр. жив у Києві та працював в інституті, згадував, що борошно у торгсині було невисокої якості, а от черги за ним вражали своєю нескінченністю²⁷. У той же час українські селяни, змучені голодом описували асортимент торгсинів як такий, що ошелешував своїм неймовірним розмаїттям та багатством: «Найважче було йти мимо магазинів, які звалися торгсини... там висіли копчені гуси, копчені качки, лежало сало, горами хліб усякий, і були і темніші булки, м'ясо було різне, масло, все, але це можна було купити або за золото, або за срібло, або за спеціальні бонуси... Ви собі уявляєте, людина вмирає з голоду, а перед ним таке багатство в вітрині»²⁸. Киянка Валентина Законів згадувала, що вітрини одного з київських торгсинів були наповнені ковбасами, крупами, різними видами борошна і голодні люди юрилися навколо цього задзеркалля, а їх розганяла міліція²⁹. Анонімна оповідачка свідчила в інтерв'ю Дж. Мейсу про контраст торгсинів із реальним життям: «І коли ви проходите мимо того торгсина, ви бачите за вікном: лежать купи білого печеного хіба, лежать стоси сала, висять копчені гуси, а міліція стоїть і всіх відганяє: «Сюда нельзя, сюда нельзя, сюда не приходите!»³⁰. Федір Буртнянський з Кіровоград-

щини³¹ та анонімний оповідач з Чернігівщини³², підтверджували розмаїття асортименту, згадавши, що у тогсині він побачили одяг, і мануфактуру, і хліб, борошно, салямі, крупу, сало. Отже, значна кількість товарів справляла на селян неймовірне враження, але, разом з тим, підкреслювало рукотворність та штучну природу Голодомору 1932–1933. Лавро Нечипоренко наголошував, що вітрини магазинів були майстерно оформлені фахівцями, які «тямились на психології голодної людини»³³.

Цінова політика «Тогсинів» була скерована на поглиблення спекуляцій. Розрахунок за товари здійснювався за так звані торгсинівські рублі (бони), які відповідали 6,6 банківським радянським карбованцям, а на чорному ринку торгсинівський рубль можна було придбати за 60–70 крб. За 1 кг срібла у торгсині в 1933 р. «давали» купон (або їх називали боннами, торгсинівськими рублями) на 15 крб. А отже, в цілому, здавши хрестики, каблучки, тощо людина могла дозволити собі не багато.

Анонімна оповідачка з м. Вільнянськ згадувала, як віднесла до місцевого «Торгсину» свої сережки, брошку та каблучку, за що отримала торбинку борошна та масло, а коли віднесла золоту десятку, то виміняла її на масло, а от за срібні речі купити можна було небагато³⁴.

Отримання торгсинівських рублів, вимагало, насамперед, суцільної віддачі особистих цінних речей, а по друге – загрожувало переслідуваннями з боку органів ДПУ й навіть арештами.

на сході України під час Голодомору? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/lysty-z-donbasu-30-kh-rokiv-dzheri-bermana/31429604.html>

²⁷ Свідчення Френкіна Михайла (Інтерв'ю LH57), 1906 р.н. в роки Голодомору проживав у Житомирській області та у Києві. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 814 с. С. 58–68. С. 59.

²⁸ Свідчення анонімною оповідачки, (Інтерв'ю SW45) 1898 р.н. м. Тараща Київської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 814 с. С. 577–595. С. 584.

²⁹ Свідчення Законів Валентини (Інтерв'ю SW57), 1924 р.н., м. Київ. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 814 с. С. 773–783. С. 776.

³⁰ Свідчення анонімною оповідачки (Інтерв'ю SA01), рік народження не вказано, м. Харків. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акаде-

мія», 2008. 784 с. С. 671–673. С. 673.

³¹ Свідчення Буртнянського Федора (Інтерв'ю SW93), 1912 р.н., с. Бурти Новомиргородського району Кіровоградської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 343–359. С. 354.

³² Свідчення анонімного оповідача (Інтерв'ю LH43), 1905 р.н. с. Сенявка Менського району Чернігівської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. I. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 838 с. С. 764–776. С. 774.

³³ Нечипоренко Л. 33-й рік [Текст]: спогади / Упорядники: Молдавський Р. Шугальова І., Тесленко Л. Житомир: ТОВ «Видавничий дім «Бук-Друк», 2023. 264 с., іл. С. 139–140.

³⁴ Свідчення анонімною оповідачки (Інтерв'ю SW98), 1906 р.н., м. Вільнянськ Дніпропетровської (нині Запорізької) області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 394–404. С. 402–403.

Свідки Голодомору, у родинях яких були прецеденти звернення до тогосинів згадували, що ще з початку 1930 р. режим змушував людей здавати золото державі, а тих, хто цього не робив – переслідували³⁵. Власне, голодних людей, що несли золото до торгсінів, досить часто контролювали органи ДПУ. Як згадував один зі свідків Голодомору Григорій Самійленко: «...торгсин – це була державна установа. І коли ви принесли золото, то в вас питають, чи ви ще не маєте. І так, як куркулів, то підозрівали, що вони мусять мати. І заарештовували й мучили. І багато тортурували за це просто так, що: «Ви мусите мати! Як? То не може бути, щоб ви не мали!... І що хотіли, приписували тій людині й мордували його. Були такі, що й не виходили, як кажуть, відтіля. Його засудили або закатували. Оце такі були торгсини»³⁶. Одарка Окопна також згадувала: «...були ще такі, що ще з'їдять то, що принесе – муку чи якусь крупу, а були такі, що тільки принесе, а за ними НКВД приїде й забере, й завезе, що його вже більше ніхто й не баче»³⁷. Це саме підтверджували й інші свідки³⁸.

³⁵ Свідчення Самійленка Григорія (Інтерв'ю SW74), 1915 р. н., с. Тулиголове Крелевецького району Сумської області. Т. 3. С. 133–147. С. 144; Свідчення анонімного оповідача (Інтерв'ю SW75), 1912 р. н. м. Київ. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 148–159. С. 153.

³⁶ Свідчення Самійленка Григорія (Інтерв'ю SW74), 1915 р. н., с. Тулиголове Крелевецького району Сумської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 133–147. С. 144.

³⁷ Свідчення Окопної Одарки (Інтерв'ю SW80), 1918 р. н. Вовківці Роменського району Сумської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 193–198. С. 198.

³⁸ Свідчення Прокопчука Володимира Йосиповича (Інтерв'ю SW89), 1920 р. н., с. Кустівці Хмельницького (тоді Уланівського) районі Вінницької області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. III. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 784 с. С. 286–297. С. 293; Свідчення анонімного подружжя (Інтерв'ю SW17-SW18), чоловік (SW17) 1916 р. н., дружина (SW18) 1923 р. н. с. Вороньків Бориспільського району Київської області. *Великий голод в Україні 1932–1933 років*: у IV т. Т. II. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акаде-

Отже, джерела особового походження засвідчують, що мережа магазинів «Торгсин» у 1932–1933 рр. стала одним із найбільш виразних символів штучно організованого голоду в Україні. Свідчення очевидців дають змогу реконструювати не лише зовнішні риси торгсінівської торгівлі, а й індивідуальний досвід виживання, втрати родинних реліквій і осмислення трагедії. Хоча особові джерела не позбавлені суб'єктивізму, саме вони розкривають те, що офіційна документація фіксує лише фрагментарно: емоційний контраст між вітринами достатку і вулицями голоду, моральну ціну обміну, страх перед органами державної безпеки та родинну пам'ять про ці події.

Для значної частини селян магазини залишалися майже недосяжними: золота й срібла в родинях було обмаль, а самі пункти розміщувалися в містах і районних центрах. Лише третина респондентів двадцятих років народження з запропонованої вибірки змогли розказати про магазини мережі. Обізнаність про існування магазинів залежить від віку свідка на момент Голодомору та місця проживання: чим старшим був респондент і чим ближче він жив до міста, тим частіше з'являються згадки про «Торгсин».

У поодиноких сім'ях наявність золота справді ставала засобом порятунку. Для більшості ж обмін означав утрату останніх родинних цінностей за мізерну кількість борошна, крупи чи масла. Коли запаси закінчилися, окремі свідки згадують навіть розкопування могил у пошуках хрестиків і прикрас. Таким чином, «Торгсин» постає в особових джерелах одночасно як осередок порятунку поодиноких родин і як механізм вилучення того, що ще залишалося в людей після реквізицій.

Особливе місце у свідченнях посідає вітрина. Селяни описують копчених гусей, сало, білий хліб, ковбаси, масло, крупи й мануфактуру як щось, що «ошелешувало» на тлі порожніх сільських крамниць і смерті від голоду. Міські очевидці частіше наголошують на посередній якості товарів і завищених цінах, однак і вони фіксують нескінченні черги та міліцію, яка розганяла голодних від вікон. Саме цей контраст – багатство за склом і заборона підходити до нього – сучасники тлумачили як доказ штучності голоду.

Не менш важливим виміром досвіду була небезпека самого звернення до магазину. Свідки згадують, що органи ДПУ/НКВД контролювали тих, хто ніс золото, допитували про «нездані»

мія», 2008. 814 с. С.319–331. С. 330.

цінності, арештовували й катували «як куркулів». Частина людей після обміну зникала: продукти встигали з'їсти, а за відвідувачем уже приїжджали чекісти. Отже, «Торгсин» функціонував не лише як валютно-заготівельна мережа індустріалізації, а й як інструмент додаткового тиску на голодне населення.

У сукупності особові джерела підтверджують висновки соціально-економічних студій про роль «Торгсину» в мобілізації золота й валюти, але суттєво доповнюють їх людським виміром. Магазин постає простором обміну, виживання, втрати родинної пам'яті та щоденного переживання штучного голоду.

References

- Boryak T. «Zapysht', shcho holod buv shtuchnyy»: dzhерela osobovoho pokhodzhennya pro Holodomor v Ukraini 1932–1933. 2023. *Genocidas ir rezistencija*. № 1. (53). P. 164–184.
- Boryak T. Usna istoriya Holodomoru: do pytannya pro interpretatsiyu istorychnoho dzhерela. 2020. Rukopysna ta naukova spadshchyna Ukrainy. Vyp. 26. S. 276–290.
- Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. IV. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. 622 s.
- Horokh M. Zoloto – derzhavi! Torhsyn u radyans'kiy Ukraini (1931–1936). Kyiv: HREC-PRESS, 2020.
- Hryn'ko YA., Kurhans'ka I., Moldavs'ky R., Shuhal'ova I. Lysty z Donbasu 30-kh rokiv: shcho pobachyv inzhenerinozemets' na skhodi Ukrainy pid chas Holodomoru? *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/lysty-z-donbasu-30-kh-rokiv-dzheri-bermana/31429604.html>
- Derzhavnyy arkhiv Chernihivs'koyi oblasti (DACHO). F. P 889. Op. 1. Spr. 14. Ark. 94.
- Marochko V. Obmin pobutovoho zolota na khlib v Ukraini periodu Holodomoru 1932–1933 rr. *Ukrayins'kyi istoryk*. 2008. № 3–4. S. 194–209.
- Marochko V. Torhsyn. *Entsyklopediya Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Drohobych: «Kolo», 2018. S. 432–432.
- Marochko V. Torhsyn: zolota tsina zhyttya ukayins'kykh selyan u roky holodu (1932–1933). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*. 2003. Vyp. 3. S. 90–103.
- Marochko V. Torhsyny Kyieva: khlib za zoloto. Natsional'na knyha pam'yati zhertv holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: misto Kyiv / vidp. red. V. Marochko. Kyiv: Feniks, 2008. S. 58–65.
- Nechyporenko L. 33-y rik [Tekst]: spohady / Uporyadnyky: Moldavs'ky R. Shuhal'ova I., Teslenko L. Zhytomyr: TOV «Vydavnychyy dim «Buk-Druk», 2023. 264 s.
- Svidchennya Yosypenko Ol'hy (Interv'yu SW72), 1918 r.n. s. Haponivka Lokhvyts'koho rayonu Poltavs'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. III*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 100–113.
- Svidchennya anonimnoho opovidacha (Interv'yu LH43), 1905 r.n. s. Senyavka Mens'koho rayonu Chernihivs'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. I*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 764–776.
- Svidchennya anonimnoho opovidacha (Interv'yu SW34), 1922 r.n., s. Stavyshe Kyivs'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. II*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 469–476.
- Svidchennya anonimnoho opovidacha (Interv'yu SW68), 1918 r.n. Kharkivs'ka oblast'. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. III*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 64–68.
- Svidchennya anonimnoho opovidacha (Interv'yu SW75), 1912 r.n. m. Kyiv. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. III*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 148–159.
- Svidchennya anonimnoho opovidacha (Interv'yu SW87), 1923 r.n. khut. Step Khreshchatyy Smilyans'koho rayonu Sums'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. III*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 271–275.
- Svidchennya anonimnoho opovidacha (Interv'yu Misc01), 1914 r.n., m. Kharkiv. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. III*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 703–706.
- Svidchennya anonimnoho podruzhzhya (Interv'yu SW17-SW18), Kyivs'ka oblast'. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. II*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 319–331.
- Svidchennya anonimnoyi opovidachky (Interv'yu LH13), 1906 r.n. Velykobahachans'ky rayon Poltavs'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. I*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 269–284.
- Svidchennya anonimnoyi opovidachky (Interv'yu SA01), m. Kharkiv. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. III*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 671–673.
- Svidchennya anonimnoyi opovidachky (Interv'yu SW98), 1906 r.n., m. Vil'nyans'k Dnipropetrovs'koyi (nyni Zaporiz'koyi) oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. T. III*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 394–404.

Svidchennya anonimnoi opovidachky, (Interv'yu SW45) 1898 r.n. m. Tarashcha Kyivs'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. II. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 577–595.

Svidchennya Burtnyans'koho Fedora (Interv'yu SW93), 1912 r.n., s. Burty Novomyrhorods'koho rayonu Kirovohrads'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. III. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 343–359.

Svidchennya Zakoniv Valentyny (Interv'yu SW57), 1924 r.n., m. Kyiv. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. II. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 773–783.

Svidchennya Lohan Varvary (Interv'yu SW85), 1915 r. n., s. Protasivka Smilyans'koho rayonu Sums'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. III. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 251–264.

Svidchennya Okopnoi Odarky (Interv'yu SW80), 1918 r.n. Vovkivtsi Romens'koho rayonu Sums'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. III. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 193–198.

Svidchennya Ol'hy Yosypenko, 1918 r.n. (Interv'yu SW72) s. Haponivka Lokhvyts'koho rayonu Poltavs'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. III. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 100–113.

Svidchennya Prokopchuka Volodymyra Yosypovycha (Interv'yu SW89), 1920 r.n., s. Kustivtsi Khmil'nyts'koho (todi Ulanivs'komu) rayoni Vinnyts'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. III. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 286–297.

Svidchennya Samiylenska Hryhoriya (Interv'yu SW74), 1915 r. n., s. Tulyholove Krolevets'koho rayonu Sums'koyi oblasti. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. III. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 133–147.

Svidchennya Frenkina Mykhayla (Interv'yu LH57), 1906 r.n. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. II. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 58–68.

Svidchennya Chesniysha Oleny (Interv'yu UFRC22), 1926 r.n., Kyivs'ka oblast'. *Velykyy holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*: u IV t. T. III. Kyiv: Vyd. dim «Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya», 2008. S. 635–639.

Tanasyuk V. L. Holodomor i «Torhzin»: dzherela dokhodu torhivel'noyi merezhi 1932–1933 rr. *Ukrayins'kyi selyanyn*. 2020. Vypusk 1–2. S. 42–47.

Torhsyn. *Hlosariy Holodomoru*. Zhytomyr: TOV «Vydavnychyy dim “Buk-Druk”», 2024. 212 s.

Shuys'kyy I. Vseukrayins'ka systema Torhsyn na Kharkivshchyni: stvorennia i funktsionuvannia (1931–1936 rr.). URL: <https://file.lib.in.ua/pdf/shuyskyi-ihor-vseukrainska-systema-torhsyn-na-kharkivschyni-stvorennia-ta-funktsionuvannia-19311936-rr.pdf>. Data zvernennia: 24.03.2024.